

Molts camins per caminar

Una aproximació a les
literatures africanes

M. Carme Junyent
Pere Comellas Casanova (eds.)

Molts camins
per caminar

Molts camins per caminar

Una aproximació
a les literatures africanes

M. Carme Junyent
Pere Comellas Casanova (eds.)

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

Filologia UB

Si algú em demana | per què la rima i la mètrica | no faig
servir i els versos | i les estrofes no es combinen amb les
frases | li dic: amic | hi ha molts camins per caminar | al
jardí | però si la mateixa persona | se'n riu de mi i encara
em diu | que he anat pel camí equivocat | li diré | amic,
anem a casa meva | a peu, i a casa meva. | Quan arribem,
prova d'ensenyar-me | a caminar.

EUPHRASE KEZILAHABI, *Kichomi* (1974)

Traducció del suahili de M. Carme Junyent

Sumari

M. CARMÉ JUNYENT. Presentació	11
DIANA BERRUEZO-SÁNCHEZ. Un altre segle d'or: autors, músics i dansaires negres a l'Espanya dels segles XVI i XVII	15
Referències bibliogràfiques.	27
MYRIAM MALLART BRUSSOSA. Literatura estranyament familiar o familiarment estranya	29
Referències bibliogràfiques.	39
ISABEL ALONSO BRETO. Per què llegir literatures africanes en llengua anglesa: Alguns grans noms	41
Referències bibliogràfiques.	51
PERE COMELLAS CASANOVA. Què ens aporta la literatura africana?	53
La literatura escrita en portuguès.	53
La literatura i les llengües.	54
El portuguès a l'Àfrica	56
Literatura i política a l'Àfrica colonitzada per Portugal	58
La independència i la literatura	61
Referències bibliogràfiques.	63
ASMAA AOUATTAH. Literatura amaziga	65
Introducció	65
La literatura amaziga, entre l'oralitat i l'escriptura	71
El pas de l'oralitat a l'escriptura	75
Els desafiaments de la nova literatura amaziga	89
A mode de conclusió.	92
Referències bibliogràfiques.	95

YOLANDA AIXELÀ-CABRÉ. Les aportacions de la literatura africana a l'estudi de la Guinea Equatorial	97
Països africans als marges dels marges del continent.	97
Les aportacions d'escriptors i escriptores guineoequatorianes	99
La literatura africana, entre la memòria i la història	100
Breus apunts finals	102
Referències bibliogràfiques.	102
IÑAKI TOFIÑO. Guinea Equatorial, una literatura impossible?	107
Introducció	107
Producció literària després de la independència	110
«El golpe de la libertad».	112
L'exposició «Escriptors africans» a la Universitat de Barcelona . . .	117
Consideracions finals	121
Referències bibliogràfiques.	122
ESTHER PUJOLRÀS NOGUER. La literatura de l'Àfrica oriental: Biografies indoceàniques i subimperialismes.	125
Cosmopolitisme i la costa suahili	125
Moyez Gulamhussein Vassanji: obsessió per la història.	127
Abdulrazak Gurnah: narratives d'exili	130
Referències bibliogràfiques.	134
SABRINA BRANCATO. Les literatures africanes com a eina per a l'antiracisme.	135
<i>Notes biogràfiques</i>	141

Presentació

M. CARME JUNYENT

Universitat de Barcelona – GELA

A tots ens agrada que ens expliquin històries. Històries que ens vinculen amb el passat i amb el món. Amb la realitat que ens és propera i amb els llocs més remots. Els escriptors s'han dedicat des de sempre a sadollar aquest desig de vincle i coneixement i els lectors hem cercat els qui el podien satisfer. Des dels contes que ens explicaven quan érem petits, fins a les grans obres literàries que ens han ajudat a entendre una mica més les persones i el món.

Quants escriptors africans coneixem? Quantes veus del continent que ens és més proper hem escoltat? Els escriptors africans són força presents en el nostre panorama literari però potser no prou perquè els relacionem amb una tradició cultural, o ni tan sols amb un continent. Les obres dels autors africans sovint es vinculen a altres tradicions (literatura anglesa, literatura francesa...), però rarament establim vincles entre ells.

Un dels objectius d'aquest llibre —fruit d'unes taules rodones organitzades amb motiu de l'exposició «Escriptors Africans», que vam organitzar per celebrar els trenta anys del Grup d'Estudi de Llengües Amenaçades (GELA)— és donar a conèixer una mica més aquest món literari africà, i també mostrar que a l'Àfrica hi ha múltiples tradicions literàries —i literatura en moltes llengües, encara que en bona part no ens arribi—, i que en podem aprendre molt. Hem demanat a una colla d'especialistes que ens expliquin què ens aporten aquestes literatures; que ens situïn una mica en diferents àmbits; que ens ajudin a entrar en aquests mons literaris —o a endinsar-nos-hi més.

En les obres escrites dels primers autors africans hi podem trobar temes recurrents com ara la vida abans de la colonització, el contacte amb els europeus, la lluita per la independència i, més endavant, el desencís per la corrupció, les guerres, els estrats de la sida i l'ebola, i les conseqüències de tot plegat, que es tradueixen en refugiats i emigrants. Les condicions de vida dels africans a Europa i el racisme són temes que trobem ja en els primers textos i que s'han mantingut sempre. En els darrers anys s'han generalitzat temes com ara les experiències dels membres de la comunitat LGTBI+.

També hi ha temes més sectorials, com ara l'apartheid en els escriptors sud-africans o el feminisme en les escriptores —que sovint en propugnen una versió singular, africana—, per bé que també hi ha homes que aborden la situació de les dones al continent.

Finalment, és inevitable mencionar un aspecte que sembla indestruïble de la literatura a l'Àfrica: el compromís dels escriptors. Molts s'han dedicat a la política en diverses vessants, en la lluita per la independència, i han acabat ocupant posicions de poder: presidents, ministres, ambaixadors o funcionaris d'organismes internacionals. Però també hi ha els qui per ser fidels a si mateixos han acabat enfrontant-se als antics companys de lluita o, simplement, al poder. La quantitat d'escriptors que han estat exiliats, detinguts, empresonats, censurats o vetats segurament no és equiparable amb la de cap altre lloc del món. I a aquests hi podem afegir els qui han patit atacs de tota mena, des de segrestos fins a morts violentes. La impressió que se'n treu és que escriure és una activitat arriscada i, en conseqüència, eficaç. Si el poder demostra que no vol que escriguis, és que alguna cosa li fas. I aquest és un altre ensenyament dels autors de què parla aquest llibre: la literatura pot ser una forma d'alliberament. Potser cal afegir-hi que no per això deixa de ser literatura.

El llibre que teniu a les mans consta de nou textos. El primer, a càrrec de Diana Berruezo, ens introdueix en un dels aspectes més desconeguts de la història peninsular, la presència d'africans durant els

segles XVI i XVII i la seva empremta artística i cultural en la societat espanyola de l'època, una societat molt més esclavista del que l'imaginari popular ha retingut. Tot seguit una sèrie de textos reflexionen sobre què ens aporta la literatura africana. Myriam Mallart Brussosa ho fa especialment des de la perspectiva de la literatura francòfona, mentre que Isabel Alonso Breto focalitza sobretot la literatura anglòfona i Pere Comellas Casanova, la lusòfona. Dos dels capítols, de Yolanda Aixelà-Cabré i Iñaki Tofiño, respectivament, reflexionen entorn de la literatura de Guinea Equatorial i la poca recepció que ha tingut a Espanya, malgrat tractar-se d'una excolònia espanyola. El món híbrid i multicultural de l'Àfrica oriental és el tema del capítol d'Esther Pujolràs Noguer, mentre que Sabrina Brancato aprofundeix en la necessitat de superar l'eurocentrisme i el racisme de llarga tradició, a la qual cosa pot contribuir, i molt, la literatura africana. Gairebé tots els textos tracten, de manera més o menys central, l'escissió que suposa viure en unes llengües i escriure en unes altres, com és el cas de bona part d'aquelles literatures.

Se'ns presenta, però, una dificultat en bona part insuperable, de moment: les literatures en llengües africanes. Per això també és especialment rellevant i es mereix un esment particular el text de l'estudiosa Asmaa Aouattah sobre la literatura amaziga, d'aquest espai nord-africà colonitzat des de fa tants segles per l'expansió àrab però que ha mantingut una personalitat lingüística i cultural pròpia.

A tothom li agrada que li expliquin històries. I si, a més a més, aquestes històries enriqueixen la nostra vida perquè ens alliberen i ens mostren alternatives de ser, ben segur que sabrem trobar moments per dedicar-los. Serà una manera de veure que l'Àfrica i els africans no són tan lluny.

Juliol de 2023

*Un altre segle d'or: autors, músics i dansaires negres
a l'Espanya dels segles XVI i XVII*

DIANA BERRUEZO-SÁNCHEZ
Universitat de Barcelona

M. Carme Junyent i Pere Comellas Casanova van fer una crida a la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona per trobar investigadors que treballessin sobre escriptors africans i que volguessin participar en l'exposició que estaven organitzant. La crida em va interpel·lar directament i, tot i saber que es referia a escriptors actuals, vaig gosar proposar el tema del meu treball de recerca: *Els poetes, narradors i joglars de la diàspora subsahariana als segles XVI i XVII*. Encabir-lo en l'exposició no estava clar per dos motius principals: primer, perquè no tinc textos com a tals, sinó evidències indirectes; i segon, perquè no estem parlant només d'africans, sinó també d'afrodescendents a la Península. Vaig sintetitzar moltes de les raons per les quals creia que calia incloure tot el que descriu ara en aquestes pàgines. És la història d'una realitat inadvertida que cal exposar, explicar i, al capdavall, fer visible; d'una empremta africana i afrodescendent de gran impacte en les produccions culturals a l'Espanya dels segles XVI i XVII.

La literatura m'ha dut fins a aquest tema de recerca. Després de doctorar-me a la Universitat de Barcelona en Filologia Hispànica amb una tesi sobre la literatura de l'anomenat Segle d'Or, vaig fer un postgrau en Història i Societats Africanes a la Universitat Pompeu Fabra, on em van explicar la història i les històries sobre la tracta esclavista. Aleshores em vaig adonar de la meua pròpia ceguesa: vaig reparar que havia llegit (molt i sense adonar-me'n) sobre negroafricans a Espanya.

De fet, la majoria dels textos que havia analitzat a la carrera i al doctorat tenien presència africana, però mai me la va fer notar ningú. Al llarg del temps s'han llegit com si fossin simples personatges de ficció, secundaris i gens importants. Ara, que he comptabilitzat més de quatre-cents textos literaris publicats a Espanya als segles xvi i xvii amb personatges negres, masculins i femenins, sé que no són secundaris ni de ficció. Els textos on s'hi representen són molt variats: textos llargs, com la comèdia de Lope de Vega *El santo negro Rosambuco* (1604), on el protagonista és sant Benet de Palerm, el primer sant negre canonitzat per l'Església catòlica;¹ textos més curts, com el gènere literari musical dels villancets de negre, amb protagonistes negres i que es representaren en esglésies i convents any rere any durant tot el segle xvii per les festes cristianes de Pasqua, Corpus, Nadal i Reis;² i també textos més coneguts, com el *Lazarillo*, on el padrastre de Lázaro de Tormes és un home negre que, tot i guanyar-se la vida per alimentar la família que ha construït amb la mare de Lázaro, ben aviat queda desplaçat del text.

Per què hi ha tants textos literaris amb personatges negroafricans? Sens dubte perquè reflecteixen una realitat de l'època, com bé recorda Sancho Panza a l'obra magna de Cervantes *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*. Al capítol 29 de la primera part, apareix la princesa Micomicona —una disfressa que s'han empescat el capellà i el barber per fer tornar el Quixot al seu poble— i fa saber al cavaller errant i al seu escuder, Sancho Panza, que ve de l'Àfrica. En sentir-ho, a Sancho «le daba pesadumbre el pensar que aquel reino era en tierra de negros y que la gente que por sus vasallos le diesen habían de ser todos negros» (Cervantes 1605 [2004]: 295). De seguida, però, troba una solució per als vassalls que li pertocaran:

1 Per saber-ne més, es pot consultar el llibre d'Erin Rowe (2020).

2 L'estudi més ampli sobre villancets de negres espanyols al segle xvii és la tesi doctoral de Josep Pujol i Coll (2016).

¿Qué se me da a mí que mis vasallos sean negros? Habrá más que cargar con ellos y traerlos a España, donde los podré vender y adonde me los pagarán de contado, de cuyo dinero podré comprar algún título o algún oficio con que vivir descansado todos los días de mi vida [...] y que por negros que sean, los he de volver blancos o amarillos (Cervantes 1606 [2004]: 295-296).

És a dir, Sancho vendrà les persones esclavitzades a l'Àfrica i les convertirà en plata («blancos») i or («amarillos») per fer créixer la seva butxaca. Sancho reflecteix la realitat d'una època que, malgrat la forta incidència que va tenir, tot just ara es comença a deixar veure. La invisibilitat d'aquests personatges i referències és fruit d'una amnèsia col·lectiva i d'un cert eurocentrisme que consisteix a pensar que l'esclavatge només passava a l'Àfrica i a Amèrica. La documentació textual i pictòrica de l'època, però, ens fa veure que les paraules de Sancho estan ben carregades de realitat.

La presència negroafricana va ser una realitat a la península Ibèrica, com mostra bé el quadre anònim conservat al Museu Col·lecció Berardo de Lisboa *Chafariz del rey* (1570-1580), on trobem una plaça de la Lisboa del segle XVI amb persones afroibèriques que duen a terme diversos oficis: homes que pesquen, dones que porten aigua amb tinells sobre el cap, un genet a cavall amb la creu de l'orde de Santiago i una persona a la qual duen emmanillada. Lisboa i Sevilla van ser els ports peninsulars més actius en el triangle esclavista entre Àfrica, Amèrica i Europa. Molts africans subsaharians esclavitzats al golf de Guinea van ser embarcats cap a Sevilla i Lisboa, on molts van romandre esclavitzats al servei domèstic, com mostra, per exemple, el quadre de Velázquez *La mulata*.³ Un artista flamenc, Joris Hoefnagel, va visitar la ciutat de Sevilla al segle XVI i en va fer un dibuix, *Vista de Sevilla* (1573), ara conservat a la biblioteca de Brussel·les, on deixa reflectits els dos grans mer-

³ Per a les representacions pictòriques d'africans i afrodescendents a la Península, es pot consultar el llibre de Fracchia (2019).

cats esclavistes de la ciutat: d'una banda, la demanda interna de persones esclavitzades queda simbolitzada en l'escena central, on un esclavitzador ostenta el seu poder amb la tinença d'un patge negre que l'acompanya; d'altra banda, el gran mercat transatlàntic queda dibuixat al marc del llenç, on es descriuen les virtuts de Sevilla, entre les quals hi ha el comerç, simbolitzat per un carruatge tirat per dos negroafricans esclavitzats, nus i encadenats.⁴

El llenç és una representació molt cabal del que fou Sevilla. Les xifres estimatives que donen els historiadors són significatives: l'any 1565 gairebé el 10% de la població sevillana estava esclavitzada; la majoria era d'origen subsaharià, per la qual cosa Sevilla es coneixia com el tauler d'escacs (Pérez García 2015: 713). Durant més de tres segles arribaren africans esclavitzats a diverses ciutats espanyoles, sobretot a Sevilla, però també a Cadis i altres ciutats peninsulars. Els africans esclavitzats eren batejats, se'ls canviava el nom per un de cristià —amb el nom s'esborrava una part de la seva identitat— i desenvolupaven les seves vides d'una manera molt diferent a la idea habitual que tenim sobre la vida a les plantacions americanes. A la Península, moltes de les persones esclavitzades vivien a casa dels seus esclavitzadors, però d'altres vivien en habitatges propis i treballaven per als amos esclavitzadors. Formaven part del paisatge urbà de la Península: feien encàrrecs, desenvolupaven oficis i ocupaven els carrers, com es mostra al quadre sobre la plaça de Lisboa.⁵

És important deixar clar que quan parlem de població afrohispana ens referim també a lliberts, a persones que lluitaren per obtenir la llibertat, i a comunitats negres que s'organitzaren per defensar els seus drets, identitats, experiències i necessitats diàries. La forma d'organització més habitual foren les anomenades confraries de negres, associacions

4 A la KBR, biblioteca nacional de Bèlgica, es pot veure el llenç: <https://uurl.kbr.be/1121842> [consultat el 2/5/2023].

5 Per saber més sobre les formes de vida de les persones afrohispanes, es poden consultar els llibres de Cortés (1989), Martín Casares (2010 i 2014) i Phillips (2014).

laiques de persones afrodiaspòriques que es reunien regularment per dur a terme activitats caritatives a la comunitat, com ara oferir menjar, refugi, tractament mèdic i ingressos per als enterraments. De confraries afrodiaspòriques n’hi va haver per tot el món ibèric (Espanya, Portugal i tots els territoris colonitzats) des del segle xv fins al segle xviii. A la península Ibèrica se’n coneixen més de setanta i les primeres van ser fundades a Sevilla, Lisboa, València i Barcelona al segle xv.⁶ La de Sevilla encara està vigent, tot i que els seus confreres, des del segle xviii, ja no són exclusivament africans i afrodescendents.

De totes les dades que conec sobre les confraries, les que més m’han interessat són les relacionades amb la participació en les processons i festes religioses. M’agrada pensar —tot i que no es pot provar— que el quadre de Domingo Martínez *Carro del aire* (Museu de Belles Arts de Sevilla, ca. 1750), on es representa un grup de dansaires negres vestits de flamencs, cantant i ballant en una desfilada de Sevilla, està descrivint l’activitat de molts membres de l’afrodiàspora ibèrica que participaven en festivitats populars a través de les seves confraries. Per exemple, una de les prioritats de la confraria de Sevilla, Nuestra Señora de los Ángeles, era participar a les festes del Corpus, i, per poder-ho fer, recaptaven diners al llarg de tot l’any. Amb els guanys compraven espelmes i també instruments musicals. Una de les fonts d’ingressos més importants eren els balls i cançons als carrers sevillans (Moreno 1997: 137). És a dir, gràcies als seus balls i les seves cançons aconseguien diners. La pregunta immediata és: què cantaven els negroafricans als carrers de Sevilla i en altres ciutats espanyoles?

Tot i que resulta difícil reconstruir el que cantaven, les dades indiquen que ho feien. La meva tesi és que —visible o invisible, inventariada o no— la producció oral de l’afrodiàspora ibèrica forma part de la

6 Per saber més sobre les confraries, es pot consultar el llibre de Rowe (2019), especialment la pàgina 60, on hi ha un mapa que il·lustra més de vint-i-nou ciutats espanyoles amb confraries. El mapa també està inclòs al catàleg de l’exposició (Comellas 2022).

poesia oral de l'anomenat Segle d'Or (Berruezo-Sánchez 2019). Per exemple, un dels villancets de negre recollits a la tesi doctoral de Pujol i Coll indica que se'n va cantar un a Toledo l'any 1700 i que el protagonista negre deia el següent: «que pues los negros no tenemos blanca, el ser poeta nos viene muy bien» (Pujol i Coll 2016: II, 130). La «blanca» fa referència a la moneda de curs legal d'aleshores i en sentit ampli significa que no es tenen diners. Ara bé, com a bons poetes, els negro-africans utilitzaven l'enginy per interpretar les seves cançons i demanar almoina als carrers de ciutats espanyoles. Aquesta escena no és un moment aïllat o una recreació literària, sinó el reflex d'una pràctica habitual a l'època que està documentada, com he assenyalat abans, a la confraria de Sevilla. No seria inversemblant pensar que les cançons que cantaven a la vida real fossin, doncs, versions i adaptacions dels villancets de negre que tant van circular a l'època. Les cançons i les interpretacions es devien fer en castellà, o inclús en català, i segurament tenien empremta africana, tot i que per confirmar-ho encara cal molta recerca. En qualsevol cas, aquestes són les traces del llegat literari de tradició oral a la història cultural de la península Ibèrica.

Lligada a la producció oral i escrita dels villancets de negre, dos investigadors establerts als Estats Units, Labrador Herraiz i Di Franco, van trobar, per atzar, mentre editaven un manuscrit poètic, diversos villancets de negre i una composició anònima i sense títol (Labrador Herraiz 2004). Es tracta d'un poema amb un jo poètic guineà que lloa la seva negritud i rebutja la raça blanca. Labrador Herraiz i Di Franco suggereixen que aquest poema va ser escrit per un autor afroibèric, tot i que amb les dades que tenim això no es pot comprovar del cert. Podem afegir que, si no el va escriure, potser el va compondre i algú altre el va deixar escrit en un full volander que es conserva avui a la Biblioteca Nacional d'Espanya (Labrador Herraiz 2004: 163). Donada la seva importància —si més no per generar debat i obrir la porta cap a l'estudi de poetes negres de la modernitat—, reproduïxo la primera i l'última estrofa del poema: